

SRIVIJAYA: SATU TINJAUAN TENTANG ORGANISASI SOSIAL DAN PENTADBIRAN

Oleh:

NIK HASSAN SHUHAIMI NIK ABDUL RAHMAN

EMPAYAR Srivijaya dianggap oleh segolongan sarjana sebagai empayar Melayu yang terulung di Asia Tenggara sebelum Kesultanan Melaka. Mereka yang mempercayai tentang persambungan dan perubahan dalam sejarah bangsa Melayu, berpendapat bahawa tradisi *maritime* Srivijaya serta aspek-aspek lain dalam sosio-budaya Srivijaya telah diwarisi oleh Kesultanan Melaka. Mengikut Sejarah Melayu, raja-raja Melaka adalah berketurunan daripada raja-raja Srivijaya — Palembang.¹ Sementara itu pula, Srivijaya sendiri menerima asas sosio-budayanya daripada pengalaman negeri-negeri yang lebih awal ujud di Semenanjung Tanah Melayu. Hal ini dapat disahkan jika kita sedari bahawa negeri-negeri awal di Semenanjung Tanah Melayu telah pun mempunyai sistem sosio-budaya dan politik yang teratur² dan mengamalkan dasar luar yang baik seperti membuat hubungan diplomatik dengan negara yang besar seperti negeri China³ serta juga telah terlibat dalam perdagangan jauh diantara negara-negara di timur dan barat.

Dengan berpandukan kepada inskripsi daripada Kedudukan Bukit di Palembang, dapatlah dikatakan bahawa pengasas Empayar Srivijaya adalah Dapunta Hyam.⁴ Dibawah pemerintahan Dapunta Hyam, Srivijaya berjaya menakluki Melayu-Jambi dan mengembang kuasanya ke atas kawasan lain di sekitar Selat Melaka. Pada peringkat ini juga negeri Kedah tua telah jatuh ke bawah kuasa Srivijaya.⁵ Mengikut inskripsi Ligor, Jaiya dan negeri-negeri kecil lain di Segenting Kra menerima pengaruh politik Srivijaya selewat-lewatnya pada tahun 775 Masehi.⁶

Seperti negeri-negeri sebelumnya, Srivijaya mempunyai organisasi pentadbiran

---

¹Pandangan ini diketengahkan oleh Professor O.W. Wolters, dalam *The fall of Srivijaya in Malay history*, Oxford University Press, Kuala Lumpur Bab. 2 dan 8.

²Tentang kejudan negeri-negeri awal dan sistem sosio-budaya dan politiknya, lihat Paul Wheatley, *The Golden Khersonese*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1961. Chap. I—VII.

³Lihat, O.W. Wolters, *Early Indonesian Commerce*, Cornell University Press, 1967. Bab. 4, 5 dan 12.

⁴J.G. de Casparis, *Prasasti Indonesia II*, Bandung, 1956 hal. 14.

⁵J. Takakusu, *A record of Buddhist religion as practised in India and the Malay Archipelago, 671—695 A.D.* I-Tsing, 1896 hal. XXXIV.

⁶Pendapat ini berasaskan kepada Batu Bersurat Ligor (A). Kajian keatas seni arca Buddha yang terdapat dikawasan Segenting Kra jelas menunjukkan ujudnya pengaruh yang bertimbal balik di antara Palembang dan Segenting Kra pada zamani ini. Lihat K.A. Nilakanta Sastri, *History of Srivijaya*, (Sir William Meyer Lectures, (1946—47), University of Madras, 1949 hal. 119—120. Nik Hassan Shuhaimi, *Buddhist Sculpture from Sumatra, Peninsular Malaysia and Peninsular Thailand during the Srivijayan period ((C. 7th — 14th C.A.D.)), M. Phil. Thesis, University of London, 1976.*

yang teratur. Inskripsi Telaga Batu⁷ yang dipercayai bertarikh dalam lingkungan suku abad akhir abad ketujuh, memberi gambaran tentang organisasi dan pentadbiran Empayar Srivijaya. Professor Wolters berpendapat bahawa Empayar Srivijaya itu dapat dibahagikan kepada tiga jenis kawasan.⁸ Sementara itu pula, de Casparis berasaskan kepada inskripsi Telaga Batu mempercayai bahawa Srivijaya itu merupakan sebuah "kadatuan" atau empayar. Kadatuan Srivijaya itu dibahagikan kepada beberapa *mandala* dan tiap-tiap *mandala* yang tertakluk kepada Srivijaya itu diletak dibawah pemerintahan seorang *datu*.⁹ Baris dua puluh satu dalam inskripsi itu memberi gambaran tentang kelayakan untuk menjadi datu atau untuk dilantik menjadi datu. Datu itu terdiri daripada anak raja dan pembesar bukan berketurunan raja. Kalaupun anak raja yang berkuasa keatas *mandala* itu maka ianya digelar *kadatuan* dan sebaliknya kalau yang berkuasa itu daripada pembesar bukan berdarah raja maka kawasan kawalannya digelar *praddatuan*.¹⁰ Tiap-tiap datu itu pula mungkin ada pembantu dalam hal kadatuan/praddatuan yang bergelar *parvanda* atau ketua tentera. Di zaman Kesultanan Melaka, ujud jawatan yang mempunyai fungsi yang sama dengan datu tetapi nama jawatan berbeza iaitu *mandulika*.

Datu yang berketurunan raja boleh dilantik daripada anak raja. Dalam hiraki klas sosial dan hiraki pentadbiran di Srivijaya-Palembang terdapat empat klas anak raja.¹¹ Klas yang paling tinggi sekali ialah *Yuvaraja*. Ianya adalah berfungsi sebagai Raja Muda atau Tengku Mahkota. Dibawah *yuvaraja* ini ialah *pratiyuvaraja*. Anak raja daripada klas ini boleh dilantik menjadi *yuvaraja*. Sementara itu anak raja yang lain digelar sebagai *raja kumara*. Ketiga-tiga klas anak raja itu layak mewarisi takhta kerajaan tetapi mengikuti hiraki. Mereka itu adalah berdarah raja di kedua belah pihak iaitu ibu dan bapa. *Rajaputra* merupakan klas anak raja yang keempat dimana klas ini tidak layak dilantik menjadi raja kerana mereka itu dari ibu yang bukan berketurunan raja dan mungkin anak gundek.

Dalam organisasi sosial dan politik Srivijaya jelas kelihatan ujud dua klas utama. Yang pertama ialah klas daripada golongan diraja. Klas ini termasuklah kaum kerabat dan anak-anak raja yang disebut diatas tadi. Penghormatan dan status dalam golongan diraja itu bergantung kepada kedudukan mereka mengikut hiraki dalam klas itu. Hal itu disahkan secara spiritual oleh inskripsi Kota Kapur itu.

Dibawah klas golongan diraja itu terdapat klas pentadbir yang terdiri daripada *senapati*, *nayaka*, *pratyaya*, *hajipratyaya* dan *dandanayaka*.¹² Senapati mempunyai

⁷ J.G. de Casparis *op. cit.*, hal. 36—46.

⁸ O.W. Wolters, *The fall of Srivijaya*, hal. 8—12.

⁹ J.G. de Casparis, *op. cit.*, hal. 18.

¹⁰ *Ibid.*, hal. 18.

¹¹ *Ibid.*, hal. 17.

¹² *Ibid.*, hal. 17.

tugas sebagai ketua kepada hulubalang dan fungsinya mungkin juga sama dengan fungsi *Laksamana* di zaman Kesultanan Melaka. Sementara *nayaka* berperanan sebagai *Penghulu Bendahari* dan Hajipratyaya berperanan seperti *Temenggung* atau 'Royal Sheriffs'. Dandanayaka adalah hakim.

Selain daripada pembesar-pembesar itu terdapat pembesar-pembesar lain yang mungkin dapat dimasukkan ke dalam klas pentadbir itu. Mereka ialah *murdahaka* dan peranannya adalah sebagai penghulu, *Tuhan vatakvurah* mungkin peranannya sama dengan *Syahbandar* di zaman Kesultanan Melaka dan *Adhyaksa nicavarna* sebagai penghulu rakyat kasta bawah. Di zaman Empayar Srivijaya ini terdapat juga golongan orang kaya-kaya atau *Kumaramatya* (Non-Royal Ministers). Selain daripada itu terdapat klas pekerja seperti *Kayastha* (Kerani), *Sthapaka* (arkitek), *Puhawang* (pekerja kapal) dan *Vaniaga* (peniaga) dan nakhoda kapal, *Vasikarama* (tukang besi), *marsi haji* (tukang cuciraja) dan *hulun haji* (hamba raja).¹³

Masyarakat Srivijaya-Palembang itu terdiri daripada empat klas sosial yang utama dan mengikut hirarki dalam susun lapis sosial ialah *golongan diraja*, *golongan-bangsawan*, *orang merdeka* dan *hamba abdi*. Keujudan klas orang merdeka dan hamba abdi itu jelas kelihatan dalam inskripsi Telaga Batu itu. Ini adalah kerana dalam inskripsi tercatat satu jawatan yang bergelar penghulu atau ketua bagi rakyat yang merdeka yang terdiri daripada kasta rendah.¹⁴ Disamping itu terdapat pula *hulun haji* atau hamba raja. Ini menunjukkan ujud klas hamba abdi. Namun demikian kita tidak dapat memastikan sama ada ujud hamba abdi jenis orang berhutang, hamba sahaya dan abdi seperti yang terdapat di zaman Kesultanan Melaka dan zaman selepasnya di Semenanjung Malaysia. Tetapi besar kemungkinan ujud hamba abdi jenis lain daripada hamba raja kerana dalam inskripsi Talang Tuwo (Palembang) yang bertarikh 684 Masehi terdapat keterangan yang menunjukkan rakyat biasa juga mempunyai hamba-abdi.¹⁵ Asal usul sistem hamba abdi tidak jelas, apa yang dapat dinyatakan ialah keujudan klas ini dalam masyarakat amat penting dari segi mengukuhkan kedudukan klas atas dalam sistem tradisional itu. Ini adalah kerana mereka itu diperlukan dalam tugas ekonomi dan sosial golongan atau klas atas itu.

Apa yang menarik daripada kajian keatas inskripsi Telaga Batu ialah tentang ujudnya golongan-golongan yang ada kaitan dengan perdagangan. Mereka adalah *Tuhan Vatakavurah* atau Penyelia perdagangan, Puha wang atau anak kapal, nakhoda kapal dan *Vaniaga* atau kaum pedagang. Keadaan ini menguatkan lagi pendapat iaitu masyarakat Srivijaya Palembang seperti juga masyarakat di zaman Kesultanan Melaka menumpu perhatian yang lebih kepada perdagangan. Kenaikan dan kejatuhan Empayar Srivijaya itu kuat bergantung kepada kedudukan dan kekuatan Srivijaya mengawal perdagangan *maritime* di Selat Melaka. Oleh hal yang demikian Srivijaya — Palembang telah menakluki Kataha atau Kedah Tua pada tahun 671

---

¹³ *Ibid.*, hal. 20.

¹⁴ *Ibid.*, hal. 20.

¹⁵ K.A. Nilakanta Sastri, *op. cit.*, hal. 113.

Masehi dan Malayu (Jambi), dan pada tahun 775 Masehi Jaiya juga menjadi tanah jajahan Srivijaya. Dengan itu, sehingga akhir abad kelapan Srivijaya mempunyai kuasa penuh keatas jalan perdagangan antarabangsa di zaman itu di Selat Melaka.

Keterangan arkeologi menunjukkan wujudnya beberapa pusat perdagangan sekunder seperti Jenderam Hilir di Selangor, Kuala Selinsing dan Kota China, dan pada abad ke sebelas Lembah Bujang di Kedah merupakan pusat perdagangan entrepot yang utama di Selat Melaka. Dengan menguasai kawasan-kawasan itu Srivijaya berupaya menjadi kuasa perdagangan antarabangsa di zaman itu. Daripada hasil eksport kawasan-kawasan itu yang terdiri daripada logam dan bahan-bahan hutan membolehkan Srivijaya — Palembang menimba kekayaan. Kajian F.L. Dunn tentang penggunaan bahan yang terdapat di kawasan takluk Srivijaya di zaman Srivijaya membolehkannya membuat kenyataan.¹⁶ "Doubtless the people of these coastal communities were speakers of ancestral Malay, rice cultivators, fishermen, small-scale traders. Again, as in coastal Kedah, they must have been in regular contact with the forest peoples of the interior". Sementara itu Alastair Lamb¹⁷ pula menyatakan bahawa di zaman antara abad ketujuh sehingga abad ke sebelas keadaan penduduk di Lembah Bujang di zaman Srivijaya adalah hidup secara menangkap ikan dan menanam padi dan perdagangan secara kecilan ujud disamping perusahaan perlombongan.

Sejauh manakah penglibatan masyarakat Srivijaya dalam perdagangan antarabangsa tidak dinyatakan. Tetapi Professor O.W. Wolters berpendapat iaitu faktor utama dalam kenaikan Srivijaya kepada taraf ketenteraan dan sebuah empayar selain daripada faktor-faktor politik ialah penglibatan hasil pengeluaran daripada Asia Tenggara yang menggantikan hasil daripada Asia Barat untuk diperdagang dengan barang-barang eksport China, *Possu-trade*,¹⁸ dalam perdagangan antarabangsa, iaitu perdagangan China dan Barat. Perdagangan itu melibatkan pedagang-pedagang tempatan serta juga penggunaan kapal tempatan terutama sekali kapal Srivijaya.

Pada tahun 671 Masehi, I Ching dalam perjalanannya dari Srivijaya — Palembang ke Nalanda di India telah menaiki kapal Srivijaya.¹⁹ Dengan wujudnya golongan puhawang dan vaniaga dalam masyarakat Srivijaya maka dapatlah diandaikan iaitu masyarakat peribumi terlibat dalam perdagangan dan mereka itu menggunakan pelabuhan Srivijaya. Pentadbir diraja, *tuhan vatakvurah* mengawasi kegiatan mereka. Jika dikaitkan golongan puhawang, dan vaniaga maka jelaslah perdagangan itu juga melibatkan perdagangan antarabangsa. Daripada perkataan *siddha-yatra* yang terdapat daripada beberapa inskripsi kecil di Palembang yang

---

¹⁶F.L. Dunn, *Rain — Forest Collectors and Traders, A Study of Resource Utilization in Modern and Ancient Malaya*, Monographs of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society, No. 5 1975 hal. 107.

¹⁷Alastair Lamb, "Miscellaneous papers on early Hindu and Buddhist Settlement in Northern Malaya and Southern Thailand," *Federation Museum Journal*, VI, 1961, hal. 81.

¹⁸Lihat O.W. Wolters, *Early Indonesian Commerce*, hal. 130—131.

¹⁹J. Takakusu, *op. cit.*, hal. XXXIV.

memberi maksud pedagang yang berdagang *ke rantau* yang jauh juga merupakan kenyataan kepada pendapat iaitu pedagang peribumi terlibat dalam perdagangan jauh. Inskripsi Telaga Batu menyakinkan pendapat iaitu oleh kerana vaniagga dan puhawang itu mempunyai hubungan dengan pedagang-pedagang bangsa lain yang dijumpai ditempat-tempat yang jauh maka pergerakan mereka itu harus di kawal untuk menggalak mereka itu menjadi talibarut kepada musuh Empayar Srivijaya. Pedagang-pedagang dari luar juga perlu dikawal dan segala kemudahan untuk menarik mereka itu datang berdagang harus diberi. Oleh hal yang demikian perdagangan diletak dibawah pegawai diraja yang dilantik oleh pemerintah. Hasil daripada cukai keatas perdagangan itu menjadi pendapat utama untuk kesejahteraan Srivijaya sebagai negara dan empayar. Satu sistem pentadbiran yang cekap perlu diwujudkan dan dengan itu lahirlah organisasi dan sistem pentadbiran Srivijaya.

Dalam sistem itu raja Srivijaya mempunyai fungsi-fungsi tertentu. Raja mempunyai kuasa dalam kehakiman, pungutan cukai dan berbagai bentuk sumbangan dan memberi kesejahteraan kepada rakyat. Inskripsi Talang Tuwo²⁰ yang bertarikh 684 Masehi mengistiharkan pembukaan sebuah taman yang didalamnya terdapat berbagai jenis tanaman yang dinamakan *Taman Sriksetra* semasa pemerintahan raja Srivijaya yang bernama Sri Jayanasa. Baginda mendoakan kesejahteraan rakyat yang taat setia kepada pemerintah. Sikap adil dan pemurah itu diamalkan secukup-cukupnya oleh raja. Abu Zayd, seorang penulis Arab-Parsi pernah menyatakan bahawa khazanah Srivijaya adalah berpunca daripada kemajuan dalam perdagangan,²¹ kekayaan raja Srivijaya itu menjadi satu legenda dalam berita Abu Zayd itu. Dikatakannya iaitu seseorang raja Srivijaya itu dikenangi bergantung kepada berapa banyak ketul emas yang ditinggalkan.

Amalan pemurah dalam kehidupan raja adil di Srivijaya itu bukan dihadkan kepada rakyat di Empayar Srivijaya sahaja tetapi juga kepada rakyat yang pergi menuntut ilmu di Nalanda. Inskripsi Nalanda²² yang dikeluarkan oleh Devapala-dewa 949 Masehi menyatakan iaitu sebuah kuil dibina atas permintaan Maharaja Rajaputeradeva raja Srivijaya. Kuil itu dapat memberi perlindungan kepada mereka yang memerlukan. Sementara itu inskripsi *Larger Leiden Plates*²³ dalam bahasa Sanskrit dan Tamil menerangkan iaitu sebuah vihara telah dibina di satu tempat bernama Anaimangalan di Nagapattanam di atas arahan raja Kataha. Raja Cola telah menghadiahkan tanah yang mana cukainya akan digunakan untuk memelihara vihara itu. Disamping itu pada tahun 775 Masehi raja Srivijaya telah memerintah sami diraja (rajasthivira) yang bernama Jayanata untuk membina tiga buah rumah berhala di Jaiya untuk dewa Sakyamuni, Padmapani dan Vajrapani.

---

²⁰ K.A. Nilakanta Sastri, *op. cit.*, hal. 113.

²¹ G. Ferrand, "L' empire sumatranais de Crivijaya," *Journal Asiatique*, 20 (1922) hal. 57.

²² K.A. Nilakanta Sastri, *op. cit.*, hal. 125-128.

²³ *Ibid.*, hal. 128-131.

Selain daripada menjalankan usaha kebajikan untuk rakyatnya dan juga untuk mengiratkan hubungan dengan raja-raja di India serta mentadbir negara dengan adil, raja Srivijaya juga menggalakkan usaha mengembang ugama Buddha. Mengikut laporan I Ching:²⁴

"In the fortified city of Fo-che, Buddhist priests number more than one thousand, whose minds are bent on learning and good practices. They investigate and study all subjects that exist just as in Madhyadesa (India); the rules and ceremonies are not at all different. If a Chinese priest wishes to go to the west in order to hear [lectures] and read [the original Buddhist texts] he had better stay at Fo-che [Srivijaya] for one or two years and practise proper rules then proceed to Central India."

Bagi golongan yang diperintah pula mereka mestilah berbakti kepada raja. Rakyat haruslah membayar cukai dan memberi sumbangan tenaga bagi pekerjaan raja dan menerima arahan tenaga untuk mempertahankan raja di dalam peperangan, dan tidak menderhaka kepada raja. Maka balasannya adalah kesejahteraan dalam kehidupan. Perkara itu jelas tercatat dalam inskripsi-inskripsi Telaga Batu. Inskripsi itu memberi gambaran tentang bagaimana raja Srivijaya dapat mengekalkan kedudukannya sebagai raja yang berdaulat.

Konsep daulat raja itu lahir daripada pendewaan raja sebagai inkarnasi daripada dewa yang dipuja. Raja Srivijaya adalah inkarnasi daripada dewa Amogapasha Avalokitesvara.²⁵ Dewa ini adalah satu daripada bentuk *tantric* Avalokitesvara. Sekiranya dikaji asal usulnya dapatlah dikatakan ianya lahir daripada dewa *Visnu* dan diberi juga *attribute* dewa *Siva*. Kult dewaraja di Srivijaya berkembang dari abad ketujuh sehingga abad keempat belas.

Oleh kerana kuatnya kepercayaan kepada konsep daulat raja yang berasaskan kepada kult dewaraja itu maka lahirlah tradisi persetiaan golongan diperintah dengan pemerintah. Berasaskan kepada inskripsi Telaga Batu juga didapati golongan diperintah mestilah mengaku taat setia mereka melalui minuman air sumpah. Dalam upacara persetiaan itu air dituangkan keatas batu yang mengandungi inskripsi Telaga Batu dan air itu akan mengalir melalui corong dibawahnya. Air itu akan ditadah dan diberi minum kepada mereka yang menjalankan persetiaan itu. Inskripsi Telaga Batu itu merupakan simbol ugama Buddha dan simbol dewaraja yang penting yang sesuai untuk diguna dalam upacara itu.²⁶ Ini adalah kerana di bahagian atas pada batu dimana inskripsi itu tertulis didapati payung dalam bentuk kepala ular tedong (*nagas*) bertujuh. Payong itu merupakan lambang kepada raja yang agong iaitu *Cakravatin* (pemerintah alam sejagat).

Inskripsi-inskripsi Srivijaya seperti inskripsi Kota Kapur, Karangbrahi dan Telaga Batu mengandungi kesan dan akibat daripada persetiaan itu. Persetiaan itu

²⁴ J. Takakusu, *op. cit.*, hal. XXXIV – XXXVI.

²⁵ Lihat Nik Hassan Shuhaimi Abdul Rahman "The Significance of Tiger Skin on the Avalokitesvara Images," *Malaysia in History*, XX : 1, January, 1977.

menjadi simbol kepada konsep kesetiaan kepada pemerintah iaitu konsep tidak menderhaka. Bagi semua golongan yang diperintah, tanpa mengira klas, sekiranya mereka menderhaka, seperti dalam inskripsi Kota Kapur, maka akibatnya mereka akan menerima balasan yang buruk.²⁶ Dari inskripsi Telaga Batu pula bentuk derhaka ialah menjadi talibarut kepada musuh raja, mencuri, bersubahat dengan musuh raja, menganiaya orang lain melalui kuasa magis, cuba mendapat maklumat tentang keadaan dalam istana raja, memberi maklumat kepada gundek diraja tentang dalam istana atau berbaik-baik dengan golongan yang terlibat dengan khazanah diraja. Mereka yang melakukan penderhakaan itu akan menerima balasan mati akibat daripada sumpahan air yang diminum itu. Bagi mereka yang setia, balasannya adalah *tantra* – *mala*, kesejahteraan dan bebas daripada seksa selepas mati.²⁷

Sebagai kesimpulan kepada perbincangan diatas dapatlah dikatakan iaitu Srivijaya mempunyai asas organisasi sosial dan politik yang teratur yang melahirkan sistem pentadbiran yang sistematik. Pada keseluruhannya masyarakat Srivijaya mempunyai dua klas utama, iaitu pemerintah dan yang diperintah. Klas yang diperintah itu dapat dibahagi kepada beberapa klas lain yang berasaskan kepada tugas dan keturunan. Inskripsi-inskripsi Srivijaya menunjukkan raja Srivijaya sangat-sangat mengambil berat tentang kesejahteraan rakyat disamping meninggikan kedudukan dan keagongan raja sebagai pemerintah. Raja Srivijaya mengamalkan dasar luar yang cergas dan menggalakkan perdagangan. Hubungan pemerintah dan yang diperintah dipertegaskan melalui persetiaan rakyat melalui upacara minum air sumpah yang mana balasan baik dan jahat jelas dinyatakan. Raja Srivijaya menganggap dirinya sebagai *Cakravatin*.

---

²⁶ K.A. Nilakanta Sastri, *op. cit.*, hal. 115 – 116.

²⁷ J.G. de Casparis, *op. cit.*, lihat inskripsi Telaga Batu baris 25, hal. 45.